

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Ո՞Վ Է ՏԵԿՈՐԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱԶԱՐԱՊԵՏ ՄԱՆԱՆԸ

Տեկորի տաճարի շինարարական արձանագրությունը մեր վիմագրական հուշարձանների շարքում առանձնանում է բազում ինքնատիպություններով. բովանդակությամբ և պատմական անձանց հիշատակությամբ այն հնագույն հայերեն վիմագիր գրառումներից է (եթե ոչ՝ ամենահինը)՝ օժտված հնագրական որոշակի առանձնահատկությամբ (մանավանդ Ա գրի գրությամբ), տողերի հաջորդականությամբ (վարից վեր), բարբառայնության ակնհայտ դրսևորումներով, որոշ անունների ու նրանց պաշտոնների անսովորությամբ և այլն:

Այս պարագաները, բնականաբար, մասնագետների շրջանում հիմք պետք է դառնային իրարամերժ վերծանության ու իմաստավորման՝ փորագրման ժամանակից սկսած մինչև հիշատակվող անձանց ինքնության խնդիրը: Վիմագրի ուսումնասիրության պատմությունը առանձնանում է իրենց հմտությամբ հայագիտությանը հայտնի մի քանի հեղինակությունների անուններով (Ղ. Ալիշան, Գ. Հովսեփյան, Միաբան, Ն. Մառ, Կ. Ղաֆադարյան և ուրիշներ):

Շինարարական այս վավերագրի ավարտում վերծանության, պատմա-բանասիրական ընդգրկուն քննության ու ռուսերեն հստակ թարգմանության պատիվը պատկանում է ակադ. Նիկողայոս Մառին: Նրա «К датировке ктиторской надписи Текорского храма» հոդվածը («Христ. Восток», т. III, II гд., 1915, стр. 56-71, լուսանկար՝ Ադ. I-II) ամփոփեց վերծանության հետ եղած բոլոր խնդիրները, սակայն մեկնաբանությունների հարցում Ն. Մառը շարունակեց իր իսկ հայտնած այն կարծիքը պաշտպանել, թե վաղմիջնադարյան վիմագիր հուշարձաններին հատուկ չպետք է լինեն դասական գրաբարի քերականական ու ոճական նորմերից շեղումներ, բարբառայնություններ, փակագրություններ, ոչ կանոնիկ հապավումներ և այլն, իսկ քանի որ այդպիսիք կան Տեկորի վիմագրում, ուրեմն այն հետագա (գուցե և XI դարի) ընդօրինակություն է:

Կրկնում ենք՝ Ն. Մառը կասկածի չէր ենթարկում արձանագրության շինարարական բովանդակությունը, բայց նրանում եղած ամեն մի շեղում կամ այլազանություն բացատրում էր ուշ ընդօրինակում լինելով: Մեր առաջիկա քննարկելիքը պարզ դարձնելու համար բերենք արձանագրության նրա ընթերցումը. «Սահակ Կամսարական շինեաց զայս վկայարան /սրբոյ Սարգսի/ յիւր բարեխաւսութիւն և բոլոր ազգին, և ամուսնի, և որդեկաց, և սիրելեաց, և աղբերացն իւրոց/: Եւ հիմնարկեցաւ տեղիս ի ձեռն Յոհանու Հայոց կաթողիկոսութեան և Յոհանու Արշարունեաց ե/պիսկոպոսի և Տայրոնի՝ Տեկորոյ վանաց երիցու, և Մանանայ հազարապետի, Ու-

րանայ Հոռոմի որ շ[...]:»

Տասնամյակներ անց Տեկորի տաճարի շինարարական արձանագրության բովանդակային և հնագրական քննությանն անդրադարձավ պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանը (ՊԲՀ, 1962, N 2, էջ 39-54): Նա Ն. Մառի վերծանության մեջ կատարել է երկու սրբագրություն. երկրորդ տողում «ազգին» փոխարեն կարդում է «ազգիս», որ միանգամայն արդարացվում է նույն Ն. Մառի հրատարակած լուսանկարով (գրի երկրորդ ստեղծը հասնում է առաջինի բարձրությանը, մինչդեռ «Ն» գրի դեպքում վիմագրում այն կիսատող է հասնում): Ինչ վերաբերում է «աղբերացն իւրոց»-ի բացակայությանը Կ. Ղաֆադարյանի տեքստում, ապա նա գանգ է առել այդ ընթերցմանը վերաբերող Ն. Մառի հատուկ բացատրությունը. երկրորդ տողը «սիրելեաց» բառից հետո վերջանում է հստակ կարդացվող «ԵԻ» շաղկապով, որը հաջորդ տողի սկզբի «ԵԻ»-ի հետ կապ չունի: Կ. Ղաֆադարյանը նրանից հետո անավարտություն իմաստավորող բազմակետ է դնում, մինչդեռ Ն. Մառը զգուշացրել է, թե «աղբերացն իւրոցը» թույլ ձևով քերծած է (խազված) նույն գրչությամբ՝ գուցե նախապես դեղագիր լինելով: Ինչ վերաբերում է Կ. Ղաֆադարյանի՝ տողասկզբներին և տողավերջերին գործածած կախման կետերին, ապա դրանք արդարացված չեն, բացի վերջին տողի ավարտի «շ...»-ից, որ նախորդն արդեն արձանագրել է՝ անկյունավոր փակագծի գործածելով:

Այսպիսով՝ Ն. Մառի վերծանությունը կատարյալ է, բացառությամբ դիմորոշ հոռոմի (Ն Ո Ս) մեկ սրբագրության: Այդ չի նշանակում սակայն, թե արձանագրության մեկնաբանության հետ կապված Կ. Ղաֆադարյանի վերարձարծումները նկատառելի չեն. նրանք կարևոր են ինչպես հնագրական-ժամանակագրական, այնպես էլ ճարտարապետական բնութագրության առումով, մանավանդ Թ. Թորամանյանի գնահատումները վկայակոչելիս:

Կ. Ղաֆադարյանի հոդվածում Ն. Մառի մեկնաբանություններից առավել կտրուկ առարկություն հարուցածը արձանագրության «հազարապետ» եզրի «տնտես» (ՖՄՏՎՏՎ) թարգմանությունն է: «Ն. Մառի կարծիքով,- գրում է նա,- հազարապետը եկեղեցու տնտեսն է և ոչ թե Հայոց հազարապետը, որովհետև նրա անունը գրված է վաներեցից հետո: Այդ տեսակետն անընդունելի է, որովհետև վանքի տնտեսը երբեք հազարապետ չի կոչվել» (էջ 44):

Տարիներ առաջ պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանի «Էջեր հայոց միջնադարյան մշակույթի և պատմության» հոդվածների ժողովածուն խմբագրելիս (լույս տեսավ գիտնականի ծննդյան հարյուրամյակի օրերին, 2007 թ.) տողերիս հեղինակը այս կապակցությամբ ծանոթագրել է. «Մերժումը վերապահելի է, քանի որ Գր. Բակուրյանի «Սահմանքում» հունարեն «տնտեսի» դիմաց առկա է «տանուտեր», իսկ վրացերեն բնագրում ունենք «ոստիկան»: Ուրեմն վարչական տերմինի իմաստափոխությունը անկարելի չէ» (նշվ. աշխ., էջ 110): Այժմ պիտի մասնավորեցնենք, որ Ն. Մառի կռահումն ու թարգմանությունը միանգամայն ճիշտ են և արդարացի: Պրոֆ. Ն. Ադունցը ժամանակին անցողակի դիտարկել է (Армения в эпоху...стр. 446), որ Նոր Կտակաբանում (Ա Կորնթ. Դ 1) «հազարապետը» համապատասխանում է հուն. ο, κοινωφ-

ին, իսկ այլ դեպքում (Մարկ. 9:21)՝ չիլ...արժոք- ին:

Ճիշտ է՝ II դարի կեսերին գրված Էջմիածնի հունարեն արձանագրության չիլ...արժոք-ը ևս գորապետ է (Xðēñð. Bî ñðî ê, III, 244), սակայն այստեղ անակնկալ չկա, քանի որ ՆՀԲ (II, էջ 2-3) արդեն գիտե «հազարապետի» παρχος, π...τροποφ, ο, κονόμοφ նշանակությունները և առ այդ վկայակոչություն է կատարում: Ինչպես երևում է, Ն. Մառը ստուգել է «տնտես» իմաստով գործածությունը և ըստ այնմ եզրակացրել, որ Տեկորի արձանագրության մեջ «վանաց երեց»-ից հետո հիշատակվողը Հայոց հազարապետը չի կարող լինել, այլ՝ վանաց տնտեսը: Եվ, հիրավի, Ս. Գրքում ունենք «հազարապետ տանն իւրոյ» (Ծն. ԽԳ 16), «եւ կոչեաց Աքաաբ գԱբդիոս՝ զհազարապետ իւր» (Գ Թագ., ԺԸ 3), «եւ եկին առ նա Եղիակիմ որդի Քեղեկեայ հազարապետ» (Դ Թագ. ԺԸ 18), «Եւ ելին առ նա Եղիակիմ Քեղեկայ, որ հազարապետ էր» (Ես. ԼԶ 3) «...Իբրև զպաշտօնեայս Քրիստոսի և հազարապետ խորհրդոցն Աստուծոյ» (Ա Կորնթ. Դ 1):

Հունարեն Աստվածաշնչի ο, κονόμοφ- ի դիմաց հայերենում 11 անգամ «հազարապետ» է և 6 անգամ «տնտես» (Ղուկ. ԺԲ 42, ԺԶ 1, 2, 3, 8, Տիտ. Ա 7): Ինչ վերաբերում է π...τροποι-ին, այն հունարենում գործածված է երեք անգամ (Բ Մակ. ԺԱ 1, ԺԳ 2, ԺԴ 2) և բոլորն էլ վերաբերում են «տնտես»-ին:

Համոզվելու համար, թե «հազարապետի» «տնտես» համապատասխանությունը սոսկ Ս. Գրքի թարգմանությամբ չի վկայվում, այլև գործածական է եղել կենդանի առօրյայում և ոչ միայն մեզանում, կարելի է դիմել Մցխեթի պեղումներից 1996 թ. հայտնաբերված II դարի վերջի կամ III դարի սկզբի հունարեն նվիրատվական արձանագրության մեջ գործածված նույն π...τροποφ եզրի նշանակությանը: Քանի որ Հայաստանի պատմության համար ևս կարևորություն ներկայացնող այդ վիմագիրը հայագիտությանը մինչև օրս անձանք է մնացել, ստորև անհրաժեշտ ենք համարում այն բերել ամբողջությամբ.

[...θυσιατρ̃ δ βασιλ̃σωφ] εΑρμεν...αφ Οὐλογ̃Εισου γυνακ̃ δ βασιλ̃σωφ εΙβ» ρων μεγ̃Ε λου εΑμα̃ζεσπου εΑναγρ̃Ενηφ Θ τροφε̃Υφ κα̃ εεπ...τροποφ ειδ...ω δυν̃Εμει τ̃Θ βαλαν̃ε<ον ε αφισ̃ρωσεν.¹

Թարգմանություն. [...] Հայոց [թագավոր] Վաղարշի [դուստր ... ին], իսկ Վիրքի մեծ թագավոր Համագասպի տիկնոջը Անագրանեսը՝ դաստիարակն (դայակ) ու տնտեսը, սեփական արդյամբ [կառուցած] բաղնիք նվիրեց:

Վրացագետները, իբրև կանոն, π...τροποφ—Á ξεζοσ—μοZPϩαρι՝ են թարգմանում (այն վկայված է Ս. Գրոց վրացական խմբագրությամբ), որ համապատասխանում է «վերակացու»-ին, «տնտեսին»:

Ի դեպ, Կ. Ղաֆադարյանի դրույթին վերաբերող մեր վերապահության մեջ մատնացուցված «տանուտեր» եզրի «տնտես» (նաև «ոստիկան») իմաստավորումը կարելի է հաստատված գտնել Ս. Գրքի ասորական խմբագրության մեջ չիլ...արժոք-Շ " ο, κονόμοφ – ի դիմաց zabb bayta (տանուտեր) կարդալով:

¹ Տե՛ս **Թինաթին Ղառիսյիշվիլի**, Վրաստանի հունարեն արձանագրությունների դիվան, պրակ Բ, ԹԲ. 2000, էջ 227-228 (վրաց.):

Այսպիսով՝ Տեկորի հայերեն հնագույն արձանագրության Ն. Մառի վերծանությունն ու եզրերի իմաստավորումը լիովին հիմնավորված են և կարոտ չեն վերանայման: Կ. Ղաֆադարյանը իրավացի է, երբ մերժում է արձանագրության ընդօրինակված լինելու և ընդօրինակությունը XI դարով թվագրելու վարկածը:

Այժմ մի քանի խոսք «վանաց տնտես» Մանանի ինքնության մասին: Բավականաչափ ճիշտ կողմնորոշվելով Մանան հազարապետի «տնտես» լինելու հարցում՝ «Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վիմագրերի» (Երևան, 1977) հեղինակ Ա. Մանուչարյանը տարօրինակ ու անսպասելի ենթադրություն կատարեց նրա ինքնության հարցում: «Մանան անունը գրված է,- կարդում ենք նրա գրքում,- արձանագրության այն մասում, ուր սկսվում է նախ աշխարհիկ, և երկրորդ՝ օտարազգի մարդկանց անունների ցուցակը: Օտարազգի, մասնավորապես պարսիկ տնտեսի առկայությունը Հայաստանի ավատական տիրույթներում, Վարդանանց պատերազմից հետո, 481-484 թվականների ապստամբությանը նախորդող մոտավոր տարիներին շատ բնական է» (էջ 42): Շարունակության մեջ նա փորձում է մանրամասնել իր վարկածը. «...նկատի առնելով նրա անվան ակնհայտ պարսկական ծագումը և այն, որ ժամանակի պատմիչները նրա մասին որևէ հիշատակություն չեն պահպանել, ինչպես նաև այն, որ հայտնի է այդ ժամանակաշրջանի իրանցի հազարապետի իսկական անունը, կարծում ենք, որ Մանանը իրանցի վերակացու էր՝ նշանակված Արշարունյաց կալվածքների վրա» (էջ 43):

Սա կատարելապես անհիմն ենթադրություն է. Հայաստան պաշտոնավարության ուղարկված պարսիկը (իրանցին) անվերապահորեն պարսից դենի հետևորդ պիտի լիներ, իսկ եթե նա դարձի եկած էր, ապա իբրև զրադաշտության ուրացող՝ ենթակա էր նահատակության: Եվ այնուհետև, վանքի տնտեսը այսօրվա «պահեստապետը» չէր, որ կարողանար օտարազգի և օտարադավան լինել: Նրա անունը հիշատակվում է «վանաց երիցի» կողքին, կաթողիկոս ու եպիսկոպոս թվարկող շարքում:

Ամփոփելու համար ասենք, որ արձանագրության փորագրման ժամանակը սահմանվում է ըստ նրանում հիշատակված պատմական անձանց ժամանակագրության, իսկ նրանցից առավել հայտնին կաթողիկոս Հովհան Մանդակունին է: Մանանին պարսիկ համարող Ա. Մանուչարյանը արձանագրության ժամանակ է համարում 478-481 թվականները, որից հետո (Վահանանց ապստամբություն), ըստ նրա, պարսիկը Արշարունյաց կալվածքների վերակացու (հազարապետ) լինել չէր կարող: Սակայն տեսանք, որ Ուրանը պարսիկ չէ, ուստի այդ հիմնավորումն անհիմն է: Մանդակունին հայոց կաթողիկոս է եղել մինչև 502 թ. (ճշտումը կատարել է Հ. Ն. Ակինյանը), ուստի Տեկորի արձանագրության հրապարակման հնարավոր սահմանը պիտի երկարաձգել մինչև այդ թվականը: